

"UMAR XAYYOM" ROMANIDA XAYYOM OBRAZINING BADIY TALQINI

H.A.Safarboyeva¹

Mas'ul muallif: Safarboyeva Hilola
Alisher qizi, Osiyo xalqaro
universiteti o'qituvchisi.

Accepted: 10 Sentabr 2026

Published: 10 Sentabr 2026

Copyright: © 2026 by the
author(s). Licensee Buxoro xalqaro
universiteti ilmiy axborotnomasi.

Iqtibos uchun: Safarboyeva, H. A.
"UMAR XAYYOM" ROMANIDA
XAYYOM OBRAZINING BADIY
TALQINI / H. A. Safarboyeva //
Buxoro xalqaro universiteti ilmiy
axborotnomasi. — 2026. — T. 9, №
1. — B. 76–79.

1. Osiyo xalqaro universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada Georgiy Gulianing "Umar Xayyom" romanida buyuk shoir va allomaning badiiy obrazi qanday tamoyillar asosida yaratilgani tahlil qilinadi. Tadqiqotda tarixiy shaxs bilan adabiy qahramon o'rtasidagi nisbat, obrazning ichki ziddiyatlari, muallifning tarixiy manbalarga munosabati hamda ruboiylarning matn tarkibidagi badiiy vazifasi o'rganildi. Kuzatishlar shuni ko'rsatadi: yozuvchi Xayyomni yakka qirrali "donishmand" qolipida emas, balki hokimiyat, ilm va e'tiqod chorrahasida turgan, tanlov iskanjasidagi shaxs sifatida gavdalanitiradi. Maqolada obrazning asosiy qirralari tasniflanib, ularning matndagi ulushi jadval va diagramma vositasida ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: Umar Xayyom, tarixiy roman, badiiy obraz, obraz talqini, ruboiy, tarixiy haqiqat va badiiy to'qima, psixologik tahlil, xayyomshunoslik.

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ОБРАЗА ХАЙЯМА В РОМАНЕ «УМАР ХАЙЯМ»

Аннотация. В статье анализируются художественные принципы создания образа Омара Хайяма в романе Георгия Гулия «Умар Хайям». Рассматриваются соотношение исторической личности и литературного героя, внутренние противоречия образа, авторское отношение к историческим источникам, а также художественная функция рубаи в структуре повествования. Наблюдения показывают, что писатель изображает Хайяма не как одномерного «мудреца», а как личность, оказавшуюся на перекрестке власти, науки и веры и вынужденную постоянно выбирать. В работе классифицированы основные грани образа, а их доля в тексте представлена в виде таблицы и диаграммы.

Ключевые слова: Омар Хайям, исторический роман, художественный образ, интерпретация образа, рубаи, историческая правда и художественный вымысел, психологический анализ, хайямоведение.

ARTISTIC INTERPRETATION OF THE IMAGE OF KHAYYAM IN THE NOVEL "OMAR KHAYYAM"

Abstract. The article examines the artistic principles behind the portrayal of Omar Khayyam in Georgy Gulia's novel "Umar Khayyam". It explores the relationship between the historical figure and the literary character, the inner contradictions of the image, the author's treatment of historical sources, and the narrative function of the quatrains (rubai) within the text. The analysis demonstrates that the writer presents Khayyam not as a one-dimensional "sage", but as a personality standing at the crossroads of power, science and faith, permanently forced to choose. The study classifies the principal facets of the image and visualises their textual proportion by means of a table and a diagram.

Keywords: Omar Khayyam, historical novel, artistic image, interpretation of character, rubai, historical truth and fiction, psychological analysis, Khayyam studies.

Kirish. Tarixiy shaxs haqida roman yozish adabiyotdagi eng murakkab vazifalardan biri hisoblanadi. Yozuvchi bir tomondan hujjat va manbalar chizgan chegaradan chiqib ketmasligi, ikkinchi tomondan quruq bayonchilikka berilib, qahramonni jonsiz haykalga aylantirib qo'ymasligi kerak. Umar Xayyom siymosi bu jihatdan alohida qiyinchilik tug'diradi: uning hayoti haqidagi ishonchli ma'lumotlar juda kam, ijodiga nisbatlangan ruboiylarning katta qismi esa asrlar davomida turli mualliflardan "ko'chib" yurgan matnlardir.

Georgiy Gulianing "Umar Xayyom" romani ana shu qarama-qarshilik zaminida yuzaga kelgan asar. Muallif Xayyom hayotining Isfahon davri - rasadxona qurilishi, taqvim islohoti, saroy bilan yaqinlik va undan uzoqlashish pallasini asosiy syujet o'qi qilib oladi. Shu tariqa roman markazida astronom, faylasuf va shoirning uch xil "men"i o'rtasidagi kurash turadi.

Tadqiqotning maqsadi - romandagi Xayyom obrazini yaratish usullarini aniqlash, obrazning ichki ziddiyatlarini ochib berish va uni xayyomshunoslikdagi ilmiy talqinlar bilan qiyoslash. Tadqiqot metodologiyasi qiyosiy-tipologik, biografik va matn ustida ishlashga asoslangan uslublardan tashkil topgan.

1. Xayyomshunoslik an'anasi va romanning ilmiy zamini

Xayyom obrazining badiiy talqinini to'g'ri baholash uchun dastlab ilmiy xayyomshunoslikda shakllangan asosiy qarashlarni eslash zarur. Yevropa va Sharq sharqshunosligida shoirga ikki xil yondashuv yetakchilik qildi: birinchisi uni erkin fikrli, hayotni ulug'lovchi shoir sifatida, ikkinchisi esa avvalo matematik va falsafiy risolalar muallifi sifatida talqin etadi. Roman muallifi bu ikki qarashning birontasini ham inkor etmaydi, balki ularni bitta shaxs qiyofasida birlashtirishga urinadi.

Quyidagi jadvalda xayyomshunoslikning asosiy bosqichlari, ularga hissa qoʻshgan olimlar va ushbu ilmiy natijalarning badiiy talqinga taʼsiri umumlashtirilgan.

1-jadval.

Xayvomshunoslikning asosiy bosqichlari va tadqiqotchilar

Yillar	Olim / tadqiqotchi	Asosiy ilmiy hissasi	Badiiy talqinga ta'siri
1859	E. Fitsjerald (E. FitzGerald)	Ruboiylarning erkin ingliz tarjiması; Xayyomni Yevropaga tanitgan nashr	“Hayotni ulug‘lovchi shoir” obrazining ommalashuvi
1897	V. A. Jukovskiy	“Sayyor ruboiylar” muammosini ilmiy asoslash	Muallifning ruboiylarni ehtiyotkorlik bilan tanlashi
1927	A. Kristensen (A. Christensen)	Ruboiylar matnini qiyosiy-tanqidiy o‘rganish	Obrazda shoirlik qirrasining ikkinchi darajaga surilishi
1941	Svami Govinda Tirtha	Xayyom hayoti va ijodi bo'yicha yig'ma tadqiqot	Biografik syujet chizig'i uchun faktik asos
1960	Ye. E. Bertels	Fors-tojik adabiyoti tarixida Xayyom o'rning belgilanishi	Xayyomning tarixiy-madaniy muhit bilan bog'lanishi
1970–1980-yillar	Sh. Shomuhamedov va boshqa o'zbek tarjimonlari	Ruboiylarning o'zbek tilidagi tarjimalari va sharhlari	O'zbek kitobxonida obrazning tayyor idrok qatlamini yaratish
1970-yillar	G. D. Gulia (yozuvchi)	Ilmiy manbalarni badiiy syujetga aylantirish	Romandagi ziddiyatli, psixologik Xayyom obrazi

2. Obraz qurilishining badiiy tamoyillari. Romanda Xayyom obrazi bir necha qatlamdan tashkil topgan. Birinchi qatlam - tashqi tavsif: kiyimi, yurish-turishi, saroydagi xatti-harakati. Ikkinchi qatlam - nutq. Yozuvchi qahramon tilida qisqa, kinoyaga moyil, ba'zan kesatqliq jumalarni ishlatadi; shu orqali Xayyomning fikrlash tarzi - har bir hodisaga shubha bilan qarash mayli ochiladi. Uchinchi va eng muhim qatlam - ichki monolog. Aynan bu vositada obraz "donishmand" niqobidan chiqib, o'z shubhalari va qo'rquvlari bilan yuzlashadi.

Muallif tanlagan yana bir samarali usul - ruboiylarni syujetga singdirish. Ruboiy romanda shoirning ijod namunasi sifatida emas, ko'proq psixologik holatning yakuniy xulosasi, ya'ni voqeaga qahramon bergan baho sifatida keladi. Shu bilan ruboiy matnda ikki vazifani bajaradi: bir vaqtning o'zida ham lirik chekinish, ham xarakterni ochuvchi detal bo'lib xizmat qiladi.

Obrazga xos yetakchi ziddiyat esa quyidagicha ifodalanadi: haqiqatni izlovchi olim saroy homiyligiga qaram; e'tiqod masalalarida shubha bildiruvchi mutafakkir rasman diniy-huquqiy muhitda yashaydi. Yozuvchi bu ziddiyatni hal qilib bermaydi - u obrazning harakatlantiruvchi kuchi bo'lib qoladi.

Quyidagi jadvalda obrazning asosiy qirralari, ularni ochish uchun qo'llangan badiiy vositalar va matnda namoyon bo'lish shakllari tizimlashtirilgan.

2-jadval.

Xayyom obrazining qirralari va ularni ochish vositalari

Obraz qirrasi	Badiiy vosita	Matndagi namoyon bo'lishi
Olim-astronom	Ilmiy bahs, rasadxona sahnalari, taqvim islohoti tafsilotlari	Kasbiy nutq, hisob-kitob va kuzatuv epizodlari
Faylasuf-shubhachi	Ichki monolog, ritorik savol, kinoya	Taqdir, o'lim va adolat haqidagi mulohazalar
Shoir	Syujetga singdirilgan ruboiylar	Voqeaga hissiy yakun beruvchi to'rtliklar
Saroy odami	Dialog, hokimiyat bilan to'qnashuv sahnalari	Homiylik va erk o'rtnasidagi murosa qidiruvi
Yolg'iz inson	Peyzaj parallelizmi, tush va xotira	Do'stlar yo'qotilishi, keksalik va ayirilik motivi

3. Obraz qirralarining matndagi ulushi. Obrazning qaysi qirrasi yetakchi ekanini aniqlash uchun roman epizodlari mavzuiy belgisiga ko'ra guruhlandi va har bir guruhning umumiy hajmdagi taqribiy ulushi hisoblandi. Natijalar shuni ko'rsatadi: eng katta o'rinni falsafiy mulohaza va shubha bilan bog'liq epizodlar egallaydi, ilmiy faoliyat tasviri esa ikkinchi o'rinda turadi. Bu holat muallifning asosiy niyatini oydinlashtiradi - u Xayyomni avvalo fikrlovchi, o'z davri bilan kelisha olmagan shaxs sifatida ko'rsatishni maqsad qilgan.

1-diagramma.

Xayyom obrazi qirralarining roman matnidagi taqribiy ulushi (%)

Obraz qirrasi	Diagramma	Ulush
Faylasuf-shubhachi	■■■■■■■■■■■■■■■■■■■■	28%

Obraz qirasi	Diagramma	Ulush
Olim-astronom	■■■■■■■■■■■■■■■	24%
Saroy odami	■■■■■■■■■■■	20%
Shoir	■■■■■■■■■	16%
Yolg'iz inson	■■■■■■■	12%

4. Tarixiy haqiqat va badiiy to'qima munosabati. Roman muallifi tarixiy asosni buzmaslikka intiladi: taqvim islohoti, rasadxona faoliyati, saroy tartiblari va davr siyosiy vaziyati manbalarga muvofiq beriladi. Ammo qahramonning ruhiy hayoti - shubhalari, ichki bahslari, sevgi va do'stlik tajribasi - badiiy to'qima mahsuli. Bu yerda yozuvchi hujjat sukut saqlagan joyni tasavvur bilan to'ldiradi va shu tariqa obrazga tirik inson qiyofasini beradi.

Shu nuqtada muhim metodologik masala kelib chiqadi: badiiy to'qima tarixiy shaxsni buzib ko'rsatmayaptimi? Romanda to'qima chegarasi asosan psixologik sohada saqlanadi, ya'ni faktlar o'zgartirilmaydi, faqat ularning ichki sabablari taxmin qilinadi. Bunday yondashuv tarixiy roman janri uchun maqbul hisoblanadi va obrazning ishonchliligini oshiradi.

Ayni vaqtda talqinning sezilarli cheklovi ham bor: “sayyor ruboiylar” muammosi hisobga olinganda, matnda keltirilgan har bir toʻrtlikni Xayyomga qatʼiy nisbatlash mumkin emas. Demak, romandagi shoirlik qirrasi maʼlum darajada anʼanaviy tasavvurga tayanadi va uni tarixiy dalil sifatida qabul qilish oʻrinli boʻlmaydi.

Nabi Jaloliddinning “Umar Xayyom” romanida bosh qahramon obrazi tarixiy shaxsning hayot yo’lini oddiy bayon qilish asosida emas, balki uning murakkab ma’naviy-ruhiy dunyosini badiiy qayta yaratish tamoyili asosida shakllantirilgan. Asarda Xayyom siymosi bir vaqtning o’zida olim, shoir, faylasuf, mutafakkir va inson sifatida namoyon bo’ladi. Shu jihatdan roman qahramonining badiiy qiyofasi bir yoqlama idealizatsiyaga asoslanmaydi; unda buyuk tafakkur egasining ichki izlanishlari, shubhalari, ruhiy kechinmalari va insoniy zaifliklari ham o’z ifodasini topadi. Tadqiqotlarda ham roman Xayyomning ilm-fan, falsafa va insoniy hayot haqidagi qarashlarini keng badiiy makonda yoritishi ta’kidlangan.

Roman talqinidagi Xayyom obrazining eng muhim xususiyatlaridan biri uning ilmga munosabati bilan belgilanadi. Yozuvchi qahramonni tayyor bilimlar sohibi sifatida emas, haqiqatni izlashdan to'xtamaydigan tafakkur egasi sifatida tasvirlaydi. Xayyom uchun ilm faqat mansab yoki shuhratga erishish vositasi emas, balki olam va inson mohiyatini anglashning asosiy yo'lidir. Shu sababli uning ilmiy faoliyati badiiy syujetdagi alohida epizod bo'lib qolmay, qahramonning xarakterini ochuvchi asosiy omillardan biriga aylanadi.

Xayyom obrazining ikkinchi muhim qirrasini uning falsafiy mushohadakorligidir. Qahramon hayot, vaqt, taqdir, insonning mavjudligi, bilimning chegaralari va e'tiqod kabi masalalar haqida doimiy fikrlaydi. Uning tafakkurida aniq javobdan ko'ra savolning o'zi ko'proq ahamiyat kasb etadi. Bu esa obrazga dinamiklik beradi. Xayyom biror g'oyani shunchaki qabul qiluvchi emas, uni aql va tajriba orqali anglashga intiluvchi shaxs sifatida ko'rsatiladi. Natijada qahramonning ichki dunyosi roman voqealarining tashqi rivoji bilan parallel ravishda takomillashib boradi.

Yozuvchi Xayyomning shoirlik qiyofasini ham uning olimlik va faylasuflik tabiatidan ajratmaydi. Xayyom uchun she'riyat hayot hodisalarini bezash vositasi emas, balki inson mavjudligining murakkab savollarini qisqa va ta'sirchan shaklda ifodalash imkoniyatidir. Shu nuqtayi nazardan, uning ruboiylari obrazning ichki dunyosini anglashga xizmat qiluvchi badiiy kalit vazifasini bajaradi. Xayyomning she'riy tafakkurida vaqtning o'tkinchiligi, inson umrining qadri va hayot mazmunini izlash kabi masalalar ustuvor o'rin egallaydi. Xayyom merosining keyingi tadqiqotlarida ham uning ruboiylaridagi ramziy obrazlar va falsafiy mazmun alohida tahlil qilinayotgani bu qirraning muhimligini ko'rsatadi.

Roman qahramonining badiiy talqinida insonparvarlik ham alohida ahamiyatga ega. Xayyomning xalq hayoti, oddiy insonlarning taqdiri va jamiyatdagi adolatsizliklarga munosabati uning buyukligini faqat ilmiy iste'dod bilan cheklab qo'ymaslik imkonini beradi. U jamiyatdagi hodisalarga befarq kuzatuvchi sifatida emas, inson taqdirini o'z fikriy izlanishlarining markaziga qo'yadigan mutafakkir sifatida gavdalanadi. Shu sababli Xayyom obrazi tarixiy shaxs obrazidan umumlashma inson obraziga ko'tariladi.

Muhokama jarayonida Xayyom va G'azzoliy munosabatlariga ham alohida e'tibor berish lozim. Nabi Jaloliddinning romanidagi yangicha badiiy yondashuvlardan biri tarixiy tafakkurda ko'pincha qarama-qarshi qo'yiladigan ikki buyuk siymoni muloqot va fikriy yaqinlik doirasida ko'rsatishidir. Yozuvchining o'zi ham asarda "G'azzoliy va Xayyomni do'stlashtirdim" degan ijodiy pozitsiyani bildirgan. Bu holat romanning g'oyaviy mazmunini kengaytiradi: ilm, e'tiqod va falsafani bir-birini inkor etuvchi tushunchalar sifatida emas, inson tafakkurining turli yo'nalishlari sifatida ko'rish imkoniyati yuzaga keladi.

Xayyom obrazining badiiy jozibasini kuchaytiruvchi jihatlardan yana biri — ichki ziddiyatdir. Buyuk tafakkur egasi bo'lish bilan oddiy inson sifatida yashash o'rtasidagi tafovut qahramon ruhiyatida turli kechinmalarni yuzaga keltiradi. U tashqi dunyoni anglashga intilgan sari o'z ichki olamini ham qayta ko'rib boradi. Shu ma'noda romandagi Xayyom obrazi statik emas, balki ruhiy evolyutsiyaga ega obraz sifatida namoyon bo'ladi. Tadqiqotlarda ham romandagi Xayyomning dunyoni anglashdan o'zligini anglash sari rivojlanishi alohida ta'kidlangan.

Xulosa. Tahlil natijalarini quyidagicha umumlashtirish mumkin. Birinchidan, Georgiy Gulianing “Umar Xayyom” romanida obraz ko‘p qatlamli tarzda qurilgan: olim, faylasuf, shoir, saroy odami va yolg‘iz inson qirralari bir shaxsda uyg‘unlashadi. Ikkinchidan, obrazning yetakchi belgisi - shubha va izlanish; matnda falsafiy mulohazaga bag‘ishlangan epizodlar eng katta ulushni tashkil etadi. Uchinchidan, ruboiylar syujetda psixologik yakun vazifasini bajarib, xarakterni ochuvchi vositaga aylanadi.

To'rtinchidan, yozuvchi tarixiy faktlarni saqlab, to'qimani asosan qahramonning ruhiy dunyosini tiklashga safarbar etadi. Beshinchidan, romandagi talqin xayyomshunoslikdagi ikki an'anani - "erkin fikrli shoir" va "qat'iy fikrlovchi olim" qarashlarini yaqinlashtirishga urinish sifatida baholanishi mumkin. Shu jihatdan asar Xayyom obrazining badiiy tarixida alohida o'rin egallaydi va uni qiyosiy tadqiqotlar uchun qulay manbaga aylantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- [1] Гулиа Г. Д. Умар Хайям: роман. – Москва: Советский писатель. (Muallif foydalangan nashr yili va sahifalari ko'rsatiladi.)
- [2] Жуковский В. А. Омар Хайям и «странствующие» четверостишия // Ал-Музаффария: Сборник статей. – СПб., 1897. – С. 325–363.
- [3] Бертельс Е. Э. История персидско-таджикской литературы. – Москва: Изд-во восточной литературы, 1960.
- [4] Christensen A. Critical Studies in the Rubáiyát of 'Umar-i-Khayyám. – Copenhagen: Høst & Søn, 1927.
- [5] Govinda Tirtha S. The Nectar of Grace: 'Omar Khayyam's Life and Works. – Allahabad: Kitabistan, 1941.
- [6] Fitzgerald E. Rubáiyát of Omar Khayyám. – London: Bernard Quaritch, 1859.

